

بررسی معماری دوره‌ی قاجار

محمد رضا کمالی

دانشجوی کارشناسی ارشد معماری،
دانشگاه هنر اصفهان

چکیده

جایگاه و مرتبه‌ی معماری قاجار در تاریخ معماری گذشته‌ی ایران (قبل از دوره‌ی جدید) می‌تواند محل بحث و تأمل باشد. به طور خلاصه، معماری قاجار ادامه‌دهنده‌ی معماری دوران‌های پیش به خصوص صفویه است. در بسیاری موارد به علت ورود عناصری مانند خیابان و میدان به ایران و همچنین سفر به اروپا و... تغییراتی در معماری قاجار رخ می‌دهد و معماری در این دوران نسبت به این عناصر شکل می‌گیرد. در دوران قاجار عناصر و اشکالی مانند روزن‌های قوسی شکل و هلالی بالای ارسی، سنتوری، حوض خانه و... وارد معماری می‌شوند که از مشخصات معماری این دوره به حساب می‌آیند. بنابراین در دوران قاجار با وجود ورود عناصر جدید مانند خیابان و میدان (به معنای امروزی) شاهد رشد و تکامل معماری هستیم. بنابراین در این پژوهش به معرفی بیشتر معماری قاجار و عناصر رایج در معماری قاجار می‌پردازیم.

کلید واژگان: معماری، قاجار

مقدمه

در قرن نخست حکومت صفوی شاه عباس، قبیله‌ی قاجار را - که یکی از قوی‌ترین قبایل ترک زبان است - به سه قسمت تقسیم می‌کند، یک قسمت را در مرو، قسمت دوم را در گرجستان و قسمت سوم که به دو شعبه‌ی «یوخاری باش» و «اشقاق باش» می‌شوند، در کنار رود گرگان مستقر کرد (سعیدیان، ۱۳۷۲، ص ۲۲۳).

قاجار یکی از قوی‌ترین قبایل ترک نژاد است که حدود ۷۰۰ سال پیش برای اولین بار نام قاجار در تاریخ ذکر شده است، چرا که اصل ایل قاجار را به ترک بن یافت بن نوح نسبت می‌دهند و گفته‌اند چون از اولاد قاجار نوین بن سرتاق (از بزرگان درگاه و از سرهنگان سپاه هلاکوخان) بوده‌اند به نام جد اعلی‌شهرت یافته‌اند (سعیدیان، ۱۳۷۲، ص ۲۲۳).

حکومت قاجار را آغا محمد خان پسر دوم محمد حسن خان و برادر حسینعلی خان جهانسوز بنیان نهاد. او در سال ۱۷۹۴ م، لطفعلی - خان زند

نازنجستان قوام شیراز

را دستگیر کرده و به قتل رساند و در سال ۱۷۹۶م، تاج شاهی را بر سر نهاد و در آن سال تهران را به سبب موقعیت مرکزی و نزدیکی به ایل قاجار پایتخت قرار داد (دانش نامه، ۱۳۱۶، صص ۱۱۶ و ۱۱۷).

در دوران قاجار اتفاقات و ابداعات زیادی در معماری و هنر ایران زمین رخ داد. یکی از این حوادث ویرانی بناهای به جای مانده از دوران قبل به خصوص دوره صفویه است، دلیل لرد کروزن (سیاح انگلیسی) برای این ویرانی‌ها متوجه آن است که، شرقی‌ها از اینکه در خانه‌ی پدرانشان سکنی گزینند، کراهت دارند: «پدران جهت فرزندان بنایی می‌سازند که چون ممکن است بعداً این بنا کافی برای پسر نباشد و یا طرز ساختمان که تغییر می‌یابد و وارث را خوش نمی‌آید، وارثین صرفه را در انهدام و ویرانی می‌بینند.» (مختاری اصفهانی، ۱۳۸۵، ص ۱۵۶) کاری که شاه عباس نیز درباره‌ی میراث گذشتگان انجام داد، به طوری که به گفته‌ی یکی دیگر از سیاحان خارجی به نام تاورنیه: «وقتی شاه عباس اصفهان را پایتخت خود قرار داد، به مسجد جامع قدیم شهر احترام نگذاشت، در صورتی که باید این محل زیبا را که اهمیت و شهرت اصفهان وابسته به اوست مرمت می‌نمود.» (مختاری اصفهانی، ۱۳۸۵، ص ۱۵۶)

در دوران قاجار به دلیل ورود عناصر جدیدی مانند میدان (به معنای امروزی) و خیابان به عرصه‌ی معماری، در معماری ایران تغییراتی رخ می‌دهد و معماری جدیدی به نام معماری خیابانی شکل می‌گیرد، همچنین معماری در دوران قاجار در بناهای مختلف مانند: پل، گرمابه، مسجد، مدرسه و غیره ادامه‌ی معماری دوره‌های پیشین به خصوص صفویه است و البته دارای تغییرات و عناصری می‌باشد که مختص دوره‌ی قاجار است. برای پاسخ گویی به سؤالات زیر ابتدا تاریخ دوران قاجار را به طور مختصر بیان کرده و بعد از آن خصوصیات کلی معماری دوره‌ی قاجار را بررسی کرده و در آخر مروری بر انواع بناها خواهیم داشت.

شیوه‌ی به کار گرفته شده برای این پژوهش نیز شیوه‌ی تحلیلی-توصیفی می‌باشد. آیا در دوران قاجار رشد و تکاملی در معماری ایران رخ داده است؟

آیا معماری قاجار ادامه دهنده‌ی راه معماری ایران بوده است؟

تاریخ دوره‌ی قاجار

«تاریخ دوره‌ی قاجار از نظر سیاسی به ۳ دوره تقسیم می‌شود» (دانش نامه، ۱۳۱۶، ص ۱۱۸)

دوره‌ی اول سلطنت قاجار

این دوره قریب به ۴۰ سال به طول انجامید، آغا محمد خان (۱۲۱۰ تا ۱۲۱۱ ه.ق) و فتحعلی شاه (۱۲۱۲ تا ۱۲۵۰ ه.ق) به ترتیب سلطنت را در دست داشتند.

در این دوره در غرب وقایعی مثل انقلاب کبیر فرانسه و ظهور ناپلئون اول رخ می‌دهد. (کیانی، ۱۳۷۹، ص ۹۳) در این دوره دولت قاجار با امضای دو عهد نامه‌ی گلستان و ترکمن‌چای قسمت زیادی از سرزمین ایران را به روسیه واگذار کرد.

دوره‌ی دوم سلطنت قاجار

از سال ۱۲۵۰ تا ۱۳۱۳ ه.ق دوره‌ی سلطنت محمد شاه قاجار و ناصرالدین شاه است، اتفاقات مهم در این دوره عبارتند از عزل و قتل قائم مقام فراهانی، طغیان آقاخان رئیس فرقه‌ی اسماعیلیه در زمان حکومت محمد شاه (نصیری انصاری، ۱۳۵۰، ص ۲۷۳).

دوره‌ی سوم سلطنت قاجار

در این دوران مظفردالدین شاه قاجار از سال ۱۳۱۳ تا ۱۳۲۴ ه.ق بر ایران سلطنت کرد (کیانی، ۱۳۷۹، ص ۱۳).

الف) عوامل مؤثر در شکل‌گیری معماری قاجار در شکل‌گیری معماری قاجار عوامل متعددی دخیل اند که آن‌ها را به دو عامل داخلی و خارجی تقسیم می‌کنیم.

۱- عوامل داخلی

منظور عواملی است که بر گرفته از معماری سنتی ایران به خصوص دوران صفویه است. این اثر پذیری را می‌توان در خانه‌های مسکونی، ابنیه‌ی مذهبی از جمله مساجد، تکایا، حسینیه‌ها، امامزاده‌ها و همچنین در بنای قهوه‌خانه‌ها، یخچالها و غیره مشاهده کرد.

۲- عوامل بیرونی

عمده‌ترین عوامل شکل‌دهنده‌ی معماری قاجار را عوامل بیرونی تشکیل می‌دهند؛ منظور عواملی است که از کشورهای بیگانه مخصوصاً کشورهای غربی و روسیه گرفته شده است. تعدادی از عواملی که باعث رواج معماری غرب در ایران شد عبارتند از:

الف) آمد و شد هیأت حاکمه به اروپا با حضور کنسولگریهای ایران در کشورهای اروپایی و کشورهای نظیر ترکیه و مصر و همچنین سفرهای ناصرالدین شاه به فرنگ که باعث ترغیب و توسعه‌ی شهر بر اساس اقدامات شهرسازی اروپا شد.

ب) تحصیل کردن معماران ایرانی در فرنگ و حضور معلمان معماری اروپایی در دارالفنون.

ج) ورود کالسکه و اتومبیل در سیستم حمل و نقل شهری (خسروی، ۱۳۷۷) و بین شهری که باعث به وجود آمدن سبک خاصی در معماری دوره‌ی قاجار به نام سبک معماری خیابانی شد.

د) حضور معماران روسی و ارمنی در ساخت و ساز ساختمان‌ها به سبک غربی (اعتصام، ۱۳۷۴، صص ۲۹۳ و ۲۹۴).

ب) معماری خیابانی

یکی از عواملی که قبل از دوره‌ی قاجار در ایران وجود نداشت و از دوران قاجار به بعد در معماری بناهای ایران دیده می‌شود، معماری خیابانی است.

منظور از معماری خیابانی، احداث خانه‌ها و مغازه‌ها در اطراف خیابان است که از دوره‌ی قاجار وارد معماری ایران گردیده است، و این بدین دلیل بود که معماری دوره‌ی قاجار مصادف بود با ورود اتومبیل به ایران. خیابان‌هایی که در این

ج) مروری بر انواع بنا

۱- مساجد

بحث در خصوصیات طرح، معماری و کیفیات فضایی مسجد در محدوده‌ی این گفتار نمی‌گنجد. تنها باید گفت که به لحاظ تاریخی انتظام فضایی مسجد در دوره‌ی صفویه (مانند مسجد شاه اصفهان) با دو گنبد پشت ایوان‌های شرقی و غربی و قرارگیری ورودی در پشت ایوان شمالی صورت تکمیل شده‌ی الگوی مسجد چهار ایوانی گنبد دار را عرضه می‌کند که قبلاً در مسجد عظیم بی بی خانم سمرقند سابقه داشته است؛ هر چند به لحاظ ظرافت اشکال و پختگی و زیبایی تناسبات در عین عظمت، مسجد جامع عباسی قابل مقایسه با بی بی خانم نیست (حاجی قاسمی، ۱۳۸۶، ص ۹۵). استفاده‌ی گشاده‌دستانه از رنگ و نقش و تحقق فضای رنگین کامل در این مسجد هم شواهدی در آثار دوره‌ی تیموری مانند مسجد گوهر شاد مشهد و مدرسه‌ی خرگرد خواب دارد، اما ترکیب مسجد و مدرسه (با اضافه شدن دو حیاط مدرسه به صورتی منسجم با طرح مسجد) در این بنا و نیز ایجاد شبستان‌های پر دهانه با ستون‌های سنگی در دو سوی گنبد خانه - که آن‌ها را همچون تالارهایی وسیع جلوه می‌دهد - هر دو ابداع جدیدی است که در دوره‌های بعد به خصوص دوره‌ی قاجار به متداول می‌شود.

مساجد دوره‌ی قاجار از لحاظ طرح کلی، یعنی داشتن چهار ایوان، شبستان، گنبد، مناره، محراب، منبر و غیره برگرفته از معماری دوره‌های قبل و اصیل ایران می‌باشد؛ اما یکسری ویژگی‌هایی در سبک معماری مساجد دوره‌ی قاجار دیده می‌شود که باعث وجه تمایز آن از دیگر سبک‌های معماری دوره‌های مختلف می‌شود و آن وجود سه ورودی حجیم و مهم در وسط سه جبهه‌ی غربی، شرقی و شمالی بناست. چنین طرحی در مساجد دوره‌های قبل ایران وجود نداشته است؛ در حالی که نمونه‌هایی از این طرح، در مساجد هند دوره‌ی گورکانیان مشاهده می‌شود؛ همچنین وجود یک جبهه‌ی اصلی، جهت قبله، یک گنبد خانه و سه جبهه‌ی کم عمق تر است که این ویژگی نیز کمابیش در مساجد هند مانند مسجد جامع دهلی دیده می‌شود؛ این بیانگر رابطه‌ی دوره‌ی قاجار با هندوستان است که باعث تأثیر پذیری معماری مساجد ایران از مساجد هندوستان شده است، مانند مسجد امام تهران، مسجد سپهسالار و غیره (کیانی، ۱۳۶۶، ص ۱۰۱).

مناره‌های دوره‌ی قاجار به عموماً کوتاه و باریک و از نظر قطر و ارتفاع در مقایسه با مناره‌های دوره‌ی صفویه تفاوت فاحشی دارند (کیانی، ۱۳۶۶، ص ۱۰۱). مناره‌ها همچنین دارای دهلیزهای فوقانی عمدتاً کاشیکاری شده و سر پوشیده با سر مناره‌های کوچک گنبدی هاله دار شدند.

معماران قاجار عملکرد غیر مذهبی مناره را با ازدیاد استفاده از آن برای تأکید بر ورودی‌های تزئینی بازاری (بزد) و شهری (قزوین) و کاخ‌ها (تهران) نشان دادند.

۲- مدارس

مدارس دوران قاجار به نوعی اوج و شکوه معماری مدارس را به

دوره جنبه‌ی عملکردی داشته‌اند عبارتند از بدنه‌هایی به ارتفاع ۲ تا ۳ طبقه که روی کرده به سمت خیابان‌اند، ردیف مغازه‌ها در طبقه‌ی همکف و ساختمان‌های مسکونی در طبقات بالا، حضور ویتترین مغازه‌ها و تابلوی تبلیغاتی آنها، بالکن‌ها و پنجره‌های پیش آمده، قوس‌هایی که به صورت طاق نما در سر تا سر طول خیابان دیده می‌شوند، پیاده‌روها، جوی‌های کوچک و یک ردیف درخت و باغچه در حاشیه‌ی خیابان‌ها و در آخر حضور بعضی از عملکردهای عمده‌تر در جداره‌ی آنها با عقب نشینی و جلو آمدگی خود باعث شکل‌گیری نوعی از معماری مرسوم به معماری خیابانی شد (خسروی، ۱۳۷۷، ص ۱۳۴).

بدین ترتیب خانه‌ها به صورت خطی در کنار هم و در امتداد لبه‌ی خیابان ساخته شدند و نور بسیاری از این گونه ساختمان‌ها از خیابان تأمین می‌شد و تقریباً معماری خانه‌های قدیمی به خصوص شهرهای بزرگ از حالت درون‌گرایی به برون‌گرایی تمایل پیدا کرد.

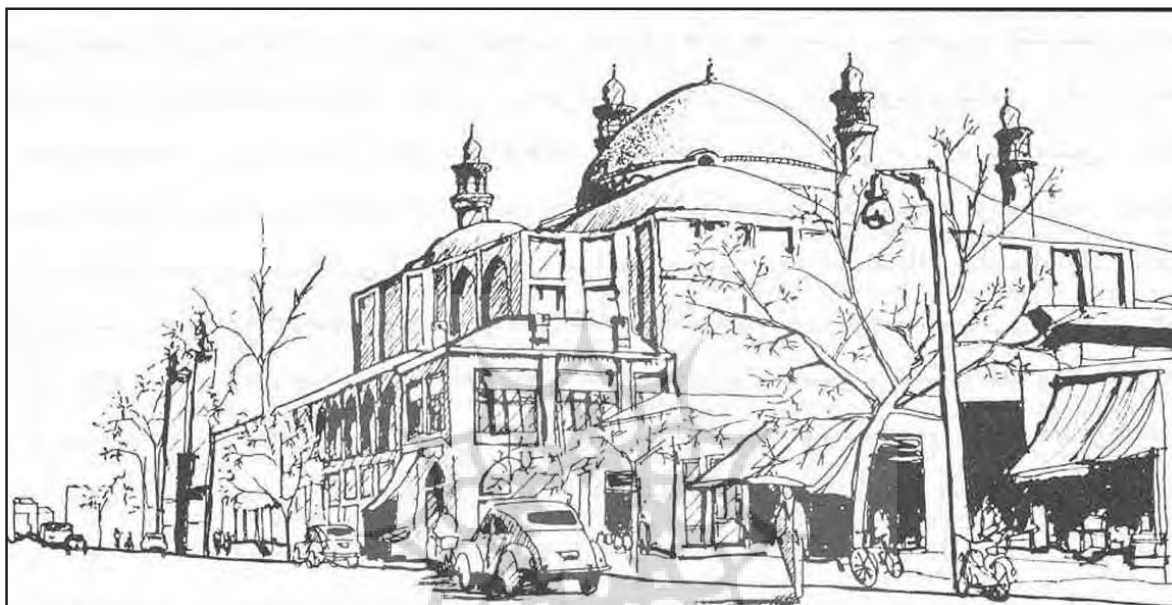
خیابان‌ها و بلوارها در دوره‌ی قاجار وام گرفته از سبک معماری اروپایی (فرانسوی) است؛ یکی از عناصری که خیابان به همراه خود آورد میدان است اما نه میدانی به سبک و شیوه‌ی معماری دوره‌ی صفویه که در میدان نقش جهان اصفهان دیده می‌شود، بلکه سوای آن و با تغییر و تحولات عمده در آن. از جمله‌ی این تغییر و تحولات، به جای عناصری مانند مسجد، بازار، کاخ حکومتی و مدرسه در میدان دوره‌ی صفویه، تلگراف خانه، پست خانه، بانک و عمارت نظمی در میدان دوره‌ی قاجار دیده می‌شود (خسروی، ۱۳۷۷، ص ۱۳۴). (تصویر ۱)

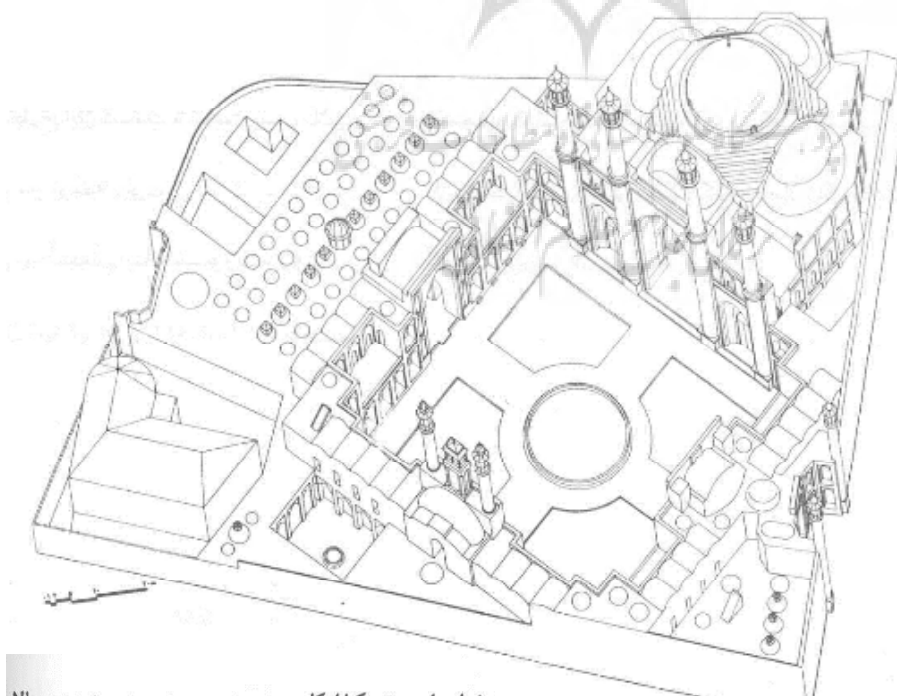
تصویر ۱: میدان ارگ

نمایش می‌گذارند، از جمله مدارس دوره‌ی قاجار مدرسه‌ی سپهسالار است (تصویر ۲ و ۳) که نمونه‌ی کاملی از معماری مدارس دوران قاجار و قرن سیزدهم هجری قمری است (بزرگ نیا، ۱۳۸۳، ص ۳۷).

در این مدرسه حیاط‌های کوچک هشت ضلعی در کنج صحن، مشکل شکل قدیمی گوشه‌های حیاط را به زیبایی حل کرده است. در میان صحن، به جای حوض، نهری مستقیم جاری است که در دو سوی آن سکوهایی برای نشستن طلاب ساخته شده است. پوشیده شدن بقیه‌ی سطح حیاط با انواع درختان و گیاهان، صورتی باغ‌مانند و با طراوت و مصفا به حیاط بخشیده است. نکته‌ی دیگر ترکیب آگاهانه‌ی مصالح متعدد یعنی کاشی، گچ، سنگ مرمر و چوب با نقوش و رنگ‌های گوناگون در نماهای صحن است که چهره‌ای صمیمی و با نشاط به آن‌ها بخشیده است. البته این ترکیب مصالح در نماهای مدارس دوره‌ی صفویه، همچون مدرسه‌ی چهار باغ اصفهان نیز دیده می‌شود.

تصویر ۲: مسجد - مدرسه‌ی سپهسالار

- نمای ایزومتریک از کل مجموعه مسجد - مدرسه سپهسالار

تصویر ۳: مسجد - مدرسه‌ی سپهسالار

۳- باغ‌ها

قدمت ساخت باغ در معماری ایران به دوره های قبل از اسلام (باغ های پاسارگاد) می رسد و دستیابی به نظم حاکم بر باغ ایرانی همراه با شکل گیری فرهنگ ایرانی حاصل شده است، گرچه این نظم نیز مبتنی بر دیدگاه های دین زرتشت و دین اسلام و سپس فرهنگ ایرانی بوده است؛ به هر حال سنت باغ سازی در معماری ایران تا اواخر دوره ی قاجار و حتی در زمان حال حاضر در قالب طرح ها، شکل ها و اشل های جدید ادامه داشته است و دارد؛ گرچه سنت باغ سازی در اواسط دوره ی قاجار به خصوص دوره ی حکومت ناصرالدین شاه قاجار، تحت تأثیر معماری فرنگ (غربی) قرار گرفته است و طراح اکثر باغ های (پارک های) ایرانی، ایتالیایی ها بوده اند؛ اما در کنار این عامل، استفاده از تجربه ی ساخت باغ های ایرانی توسط مهندسی داخلی نیز بی تأثیر نبوده است.

سنت باغ سازی ایران تا اواخر دوره ی قاجار ادامه داشت، اما از آن دوره به بعد، فضای سبز موجود در شهرها به دلیل عدم توجه در بهره گیری از این سنت نیکو (رعایت اصول باغ سازی ایرانی) و روی آوردن به تقلید از غرب و احداث پارک های بی ثمر و کم درخت از ایجاد سایه بر سر شهر نشینان عاجز هستند چه رسد به تصفیه ی هوا و کاهش آلودگی (دیبا، ۱۳۷۴، ص ۳۸).

در این قسمت به باغ فین کاشان هم اشاره ای می کنیم. فین باغی بسیار قدیمی است که صفویان در حفظ، احیا و تکمیل و بازسازی آن نقش عمده داشته اند. کوشک میانی این باغ را از بناهای دوره ی شاه عباس اول می دانند. این باغ یکی از معدود باغ های تاریخ ماست که تا امروز به حیات خود ادامه داده و خصوصیات کامل یک باغ ایرانی را در آن می توان لمس و ادراک کرد.

وجود درخت های بلند چنار برای ایجاد سایه از ویژگی های باغ های ایرانی دوره ی صفویه است که در معماری باغ سازی دوره ی قاجار نیز دیده می شود.

حوض ها و استخرهای سنگی قبل از دوره ی قاجار مستطیل شکل می باشد و کاربرد حوض های بیضی شکل در باغ های ایران را برای اولین بار در دوره ی قاجار می بینیم.

نکته ای که در مورد باغ های ایرانی در دوره ی مختلف تاریخی به خصوص دوره ی قاجار رعایت شده، پرهیز از بیهودگی و درون گرا بودن باغ هاست که از ویژگی های مهم باغ های ایرانی است. رواج حوض بیضی شکل نیز خاص دوره ی قاجار و تحت تأثیر معماری غرب است (ساریخانی، ۱۳۸۲، ص ۱۹۱).

۴- پل ها

پل های ساخته شده در دوره ی قاجار از لحاظ طرح و سبک کلی به خصوص در به کارگیری دهانه ی طاق های ضریبی، آب برها (موج-شکن) و کانوها از معماری پل های دوره ی صفوی تأثیر پذیرفته است. ولی از لحاظ زیبایی، ظرافت، تزئینات و استحکام به کار رفته در پل های دوره ی قاجار به پل های دوره ی صفویه نمی رسد، چرا که اوج هنر پل سازی ایران در دوره ی صفویه است که اوج آن را می توان در پل خواجه و سسی و سه پل دانست (ساریخانی، ۱۳۸۲، ص ۱۹۲).

از جمله پل های ساخته شده در دوران قاجار عبارتند از: پل های باقر آباد ورامین، پل نیو اردبیل، پل های وینار و مزرعه ی تبریز، پل ساروق تکاب و پل خاتون خوی و غیره.

۵- گرمابه ها

ساخت حمام (گرمابه) در معماری ایران دارای سابقه ای چندین هزار ساله است و قدمت آن طبق حفاری های باستان شناسی صورت گرفته در تخت جمشید به دوره ی هخامنشی می رسد و این روند در دوره ی اسلامی ادامه پیدا کرده و تا اواخر دوره ی قاجار و حتی حال حاضر ما شاهد ساخت گرمابه هایی به سبک و شیوه ی سنتی در معماری ایران هستیم.

دوره ی اوج و رونق معماری حمام ها مربوط به دوره ی صفویه است. از جمله می توان به حمام گنجعلی خان و حمام خسرو آقا اشاره کرد. در دوره ی قاجار نیز حمام های باشکوهی ساخته شده است. از جمله حمام ابراهیم خان را می توان نام برد؛ در باب چگونگی طرح و معماری این گرمابه ها ابن اخوه آورده است: بدان که اثر طبیعی گرمابه، گرم شدن به وسیله ی هوای آن و خیس شدن به وسیله ی آب آن است؛ سرای اول خشک کننده و خیس کننده و سرای دوم گرم و نرم کننده و سرانجام سرای سوم گرم و خشک کننده است (ساریخانی، ۱۳۸۲، ص ۱۲۸).

محل نظافت خانه از دوره ی صفویه به بعد وارد گرمخانه شده است و قبل از دوره ی صفویه محل نظافت خانه در میان در بوده است (ساریخانی، ۱۳۸۲، ص ۱۳۳).

جام خانه نیز در گرمابه ها عنصری بوده برای تأمین نور گرمابه از طریق سقف، این عنصر از ویژگی های عمده ی معماری دوره ی قاجار است.

طرح کلی گرمابه ها در سراسر ایران یکسان بوده و تنها تفاوتی که گرمابه های اقلیم سرد با گرمابه های اقلیم گرم داشته اند در عمق آنهاست که در اقلیم سرد به علت سردی هوا، عمق گرمابه بیشتر است (ساریخانی، ۱۳۸۲، ص ۱۳۴).

معماری حمام ها در دوره ی قاجار به طور کلی ادامه ی معماری گرمابه های دوره ی صفوی است.

۶- بازارها

ساخت بازار در معماری ایران دارای سابقه ی چند هزار ساله است و طبق منابع مکتوب، قدمت ساخت بازار به قبل از اسلام می رسد؛ حتی خود واژه ی بازار یا (وازار) یا (واکار) ریشه ی زبان پهلوی دارد؛ اما بیشترین آثار معماری که از بازارها در معماری ایران باقی مانده مربوط به دوره ی صفویه و قاجار است که سنت و سبک معماری بازارهای دوره ی قاجار ادامه ی سبک و شیوه ی معماری دوره ی صفوی است و تنها نوآوری آن را می توان در ساخت تیمچه و جام خانه دانست.

از بناهای مرتبط با بازارهای متعلق به دوره ی صفوی همچون کاروانسراهای درون شهری و سراها، که معماری مجموعه ی بازارها با آن ها تکمیل می شود، تنها تعداد محدودی باقی مانده و بقیه در

بسیار ساده و فقط شامل یک دهانه ی هواکش (باد و هوا را از این دهانه به داخل هدایت می کرده است) مزین به کاشی کاری های زیبا بوده است، سپس مراحل کمال را پیموده اند و صورت تکامل یافته ی آنها دو طبقه و چهار جهت دارای هشت دهانه ی هواکش بوده و بادگیرهای دوره ی قاجاریه در تهران، یزد، ابرقو، کاشان، طبس، سمنان و دامغان مشاهده می شود
(نصیری انصاری، ۱۳۵۰، ص ۲۷۳). (تصویر ۴)

پنجره ی ارسنی

نوعی پنجره ی مشبک که به صورت عمودی باز و بسته می شده و کار کرد های متفاوتی داشته و محل استفاده از این پنجره ها در فضاهای درونی در بالا خانه ها و اتاق های گوشوار واقع در یک یا دو سوی تالارهای بزرگ و مرتفع بوده است؛ از پنجره های ارسنی همچنین در جبهه ای از خانه که به سمت گذرگاه عمومی بوده استفاده می کردند. سطح پنجره های ارسنی را با استفاده از انواع نقش های گوناگون گره سازی و شیشه ی رنگی و ساده می آراستند (سلطان زاده، ۱۳۷۵، ص ۳۰).

روزن های بالای درها و پنجره های ارسنی دوره ی قاجار به شکل قوس و هلال بودند و بسیاری از روزن ها نیز به شکل دایره و بیضی درآمدند و در تزیینات پنجره های ارسنی دوره ی قاجار بیشتر از قواره کاری استفاده شده است و تفاوت آن با پنجره های ارسنی دوره ی صفویه در این است که روزن های بالای درها و پنجره های دوره ی صفویه به شکل مربع یا مستطیل و یا قوس جناغی بوده و در تزیینات آن بیشتر گره سازی مورد توجه بوده است؛ در صورتی که روزن های بالای درها و پنجره های ارسنی دوره ی قاجار به شکل قوس و هلال بودند و تزیینات آن قواره کاری بوده است (ساریخانی، ۱۳۸۲، ص ۶۰).

۳- سنتوری

قدمت ساخت سنتوری در معماری، به ۷۰۰ ق.م در معماری معابد

طول ایام یا تخریب یا به صورت جدیدی بازسازی شده است. در دوره ی اخیر (از اوایل دوره ی پهلوی به بعد) به جهت پیشرفت ها و تغییر و تحولات اقتصادی و اجتماعی، بازارهای سنتی توان تطابق با تحولات جدید را نداشته و کارآیی خود را تا حدودی از دست داد و بدین ترتیب ساخت بازار به شیوه ی سنتی متوقف شد (ملازاده، ۱۳۷۹، ص ۵). از مهمترین علل توقف آن را می توان ورود خیابان و بلوار در اواسط و اواخر دوره ی قاجاریه به معماری ایران دانست. از دیگر ساخت و سازهایی که در دوره ی قاجار صورت گرفته؛ معماری قهوه خانه ها، یخچال ها و تیمچه های موجود در بازار (مانند تیمچه ی امین الدوله ی کاشان) و ستون های به کار برده شده در این دوره است.

۷- قهوه خانه ها

قهوه خانه نخستین بار در شهر قزوین در زمان سلطنت شاه طهماسب صفوی (۹۳۰ تا ۹۸۴.ق) ایجاد شد و بعد در دوره ی شاه عباس اول (۹۹۶ تا ۱۰۳۸.ق) در شهر اصفهان توسعه یافت و معماری قهوه خانه های دوره ی قاجار ادامه ی سبک معماری دوره ی صفوی است. در این دوره به خصوص از زمان پادشاهی ناصرالدین شاه قاجار به این سو، شیوه ی قهوه چی گری و قهوه خانه داری در شهرهای بزرگ از جمله تهران رواج یافت (ساریخانی، ۱۳۸۲، ص ۶۰).

۸- یخچال ها

معماری یخچال و ساخت و ساز آن با توجه به مدارک موجود از دوره ی صفویه گزارش شده است و اگر قبل از آن هم بنایی احداث شده، اثری از آن باقی نمانده است. به هر حال قدیمی ترین یخچال های باقیمانده، مربوط به دوره ی صفوی است و در دوره ی قاجار در سطح گسترده ای رواج پیدا کرده است.

یخچال های قاجاری نیز از لحاظ طرح و پلان و سایر اجزا از جمله دیوار سسایه انداز، مخزن یخ، حوضچه های تهیه ی یخ، دو ورودی کوتاه و کم ارتفاع، گودال یخ، مجراهایی برای خروج آب های اضافی و همچنین هدایت آن به چاهی در کنار مخزن یخ ادامه ی معماری دوره ی صفویه است و بدون هیچ گونه دخل و تصرفی در آن در دوره ی قاجار مورد تقلید قرار گرفت.

تنها مشخصه ای که موجب وجه تمایز یخچال های قاجاری از صفوی شده است، در به کار بردن مصالح ساختمانی به خصوص در ابعاد آجرها و خشت های به کار رفته در آنهاست (مخلص، ۱۳۷۴).

د) عناصر معماری رایج در دوران قاجار

در این جا به معرفی سه عنصر وابسته به معماری که از مشخصه های معماری دوره ی قاجار است می پردازیم:

۱- بادگیر

یکی از عناصر معماری ایران بادگیر است که ساخت آن در دوره ی قاجار متداول بوده است. بادگیر را معمولاً بر بالای آب انبارها، کاخ ها (کاخ گلستان) و خانه های مسکونی برای تهویه ی هوا و خنک نمودن مکان مورد نظر احداث می کردند. این عنصر معماری در ابتدا

کلام آخر

معماری قاجار ادامه دهنده ی معماری دوران های پیش به خصوص صفویه است. در بسیاری موارد به علت ورود عناصری مانند خیابان و میدان به ایران و همچنین سفر به اروپا و... تغییراتی در معماری قاجار رخ می دهد و معماری در این دوران نسبت به این عناصر شکل می گیرد.

در این دوران به دلیل ورود عناصر جدید مانند میدان (به معنای امروزی) و خیابان به عرصه ی معماری، در معماری ایران تغییراتی رخ می دهد و معماری جدیدی به نام معماری خیابانی شکل می گیرد، همچنین معماری در دوران قاجار در بناهای مختلف مانند: پل، گرمايه، مسجد، مدرسه و غیره، ادامه ی معماری دوره های پیشین به خصوص صفویه است و البته دارای تغییرات و عناصری می باشد که مختص دوره ی قاجار است.

منابع

۱. اعتصام، ایرج. (۱۳۷۴): «بررسی معماری و شهرسازی معاصر ایران با اروپا»؛ مجموعه مقالات کنگره ی تاریخ معماری و شهرسازی ارگ بم؛ تهران: سازمان میراث فرهنگی
۲. بزرگ نیا، زهره. (۱۳۸۳): «معماران ایران از آغاز دوره ی اسلام تا پایان دوره ی قاجار»؛ سازمان میراث فرهنگی
۳. جوادی، آسیه. (۱۳۶۳): «معماری ایران»؛ جلد اول، چاپ اول، انتشارات مجرد
۴. حاجی قاسمی، کامبیز. (بهار و تابستان ۱۳۸۶): «چشم انداز معماری دوره ی صفوی در ایران»؛ ص ۵؛ شماره ی چهل و چهارم
۵. خسروی، محمد باقر. (۱۳۷۷): «معماری ایران در دوره ی قاجار»؛ فصل نامه هنر، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات هنری، شماره ۳۶
۶. «دانش نامه ایران و اسلام»؛ (۱۳۱۶)، جلد اول، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب
۷. دیبا، داراب- انصاری، مجتبی. (۱۳۷۴): «باغ ایرانی»؛ مجموعه مقالات کنگره ی تاریخ معماری و شهرسازی ارگ بم- کرمان، به کوشش باقر شیرازی، ج. ۲، تهران: میراث فرهنگی
۸. ساریخانی، مجید. (۱۳۸۲): «بررسی باستان شناسی، معماری و شهرسازی شهرستان ملایر در دوره ی قاجار»؛ چاپ اول؛ نشر علم گستر
۹. سعیدیان، عبدالحسین. (۱۳۷۲): «سرزمین مردم ایران»؛ تهران: عبدالحسین سعیدیان
۱۰. سلطان زاده، حسین. (۱۳۷۵): «معماری کلاسیک»؛ چاپ اول، تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی
۱۱. کنبی، شیدا. (۱۳۸۵): «هنر و معماری صفویه»؛ ترجمه ی مزدا موحد، انتشارات فرهنگستان هنر
۱۲. کیانی، محسن. (۱۳۷۹): «بررسی مواد و مصالح در نقاشی قاجار»؛ پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی نقاشی، تهران: دانشگاه تربیت

یونانی می رسد؛ استفاده از سنتوری قبل از دوره ی قاجار در معماری ایران معمول نبوده است و در دوره ی قاجار به علت روابط با غرب از معماری کلاسیک اروپا به معماری ایران راه یافته است، و یکی از مشخصه های معماری قاجار است. سنتوری ها الزاماً مثلثی شکل نیستند؛ آن ها می توانند در بالا، طاقی قوسی شکل داشته باشند؛ اهمیت سنتوری در معماری در این است که معمولاً بر روی سنتوری، فضای باز و گشاده ای به وجود می آید تا موضوع خاصی را در خود جای دهند (سلطان زاده، ۱۳۷۵، ص ۱۶۳).

یکی دیگر از عناصری که در معماری دوره ی قاجار رواج یافت، جام خانه است.

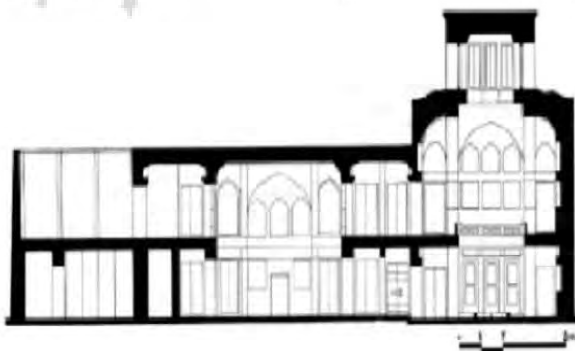
۴- جام خانه

جام خانه در واقع نوعی پنجره است که بر فراز برخی از پوشش های گنبدی به ویژه حمام ها و برخی دیگر از انواع بناها مورد استفاده قرار می گیرد. جام خانه معمولاً از یک سطح سفالین کروی شکل یا به شکل دیگر، تشکیل شده که تعدادی حفره ی مدور در آن ایجاد می شد؛ از جام خانه بیشتر در فضاهایی استفاده می کردند که با برداشتن تعدادی از جام ها در فصل های مختلف بتوانند حرارت یا رطوبت فضا را به اندازه ی مطلوب برسانند (سلطان زاده، ۱۳۷۵، ص ۳۱).

۵- حوض خانه

در اواخر دوره ی قاجار استفاده ی جدیدی از این فضا ها شد و با ایجاد نورگیر سقفی، فضای جدیدی خلق شد که فضای زندگی بسیار مطلوبی بوده است.

معمولاً حوض خانه با تزیینات و نظم خاص حالتی منشوری دارد که مرتفع تر از بقیه ی ساختمان است و در رأس آن نورگیرهایی قرار دارد که نور را به داخل منشور هدایت می کند و با پوشش های مخصوص چوبی مقدار نور قابل کنترل است. این فضا به علت دارا بودن نور کافی، تهویه ی خوب و رطوبت و به علت وجود حوض کوچک آب که در مرکز آن در همکف ایجاد شده محل بسیار دلپذیر و آسوده ای برای تمام فصل ها به خصوص فصل تابستان است. (تصویر ۵)

تصویر ۵: حوض خانه، خانه ی حاج مصور الملکی (گنجنامه، خانه های اصفهان، ۱۳۷۷)

- مدرس (چاپ نشده)
۱۳. کیانی، محمد یوسف. (۱۳۶۶): «معماری ایران در دوره ی اسلامی»: تهران: جهاد دانشگاهی
۱۴. مختاری اصفهانی، رضا- اسماعیلی، علی رضا. (۱۳۸۵): «هنر اصفهان از نگاه سیاحان از صفویه تا قاجار»: چاپ اول، انتشارات فرهنگستان هنر
۱۵. مخلصی، محمد علی. (۱۳۷۴): «بخچال های قدیمی: شاهکارهای معماری از یاد رفته»: مجموعه مقالات کنگره ی تاریخ معماری و شهرسازی ارگ بم- کرمان، به کوشش باقر شیرازی، ج. ۲، تهران: میراث فرهنگی
۱۶. ملازاده، کاظم. (۱۳۷۹): «بناهای عام المنفعه: دایره المعارف بناهای تاریخی ایران دوره ی اسلامی»: تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه ی هنری
۱۷. نصیری انصاری، محمود. (۱۳۵۰): «سیری در معماری ایران»: تهران: هنر سرای عالی تهران

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی